

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

БЕРЕГОВЕНКО ЛІЛІЯ МИКОЛАЇВНА

ФОРМУВАННЯ ДЕРИВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ
ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
/ якісні прикметники /

Спеціальність: 10.02.02. - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

00755735 (W)

AB 31.202

Робота виконана у Надії історії української мови Інституту української мови Національної Академії Наук України

Науковий керівник - член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук,
професор В.В.Німчук

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор А.О.Грищенко
старший науковий співробітник,
кандидат філологічних наук
Л.О.Родніна

Провідна установа - Київський університет ім.Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "7" чрудня 1994 р. о "10" годині
на засіданні спеціалізованої ради Д 016. 28. 01 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України / 252001,
Київ - І, вул. Грушевського, 4 /.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України.

Автореферат розіслано "1" листопада 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
доктор філологічних наук,
професор

Н.Г.ОЗЕРОВА

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку лінгвістичних досліджень спостерігається постійний пошук нових, більш ефективних методів і прийомів аналізу одиниць мови, прагнення вчених розглядати факти як взаємопов'язані. Показовим у цьому відношенні є розширення сфери дериватологічних досліджень і, таким чином, з'ясування багатьох принципових питань теорії словотвору. На рівні історичної дериватології саме такий напрямок дослідження сприяє розв'язанню її головного завдання, яке передбачає опис еволюції словотвірної системи.

Словотвору слов'янських мов присвячено класичні порівняльно-історичні студії Е.Венвеніста, С.В.Вернштейна, К.Вругмана, А.Вайяна, Ж.Ж.Варбот, В.Вондрака, А.Мейє, Фр.Травнічка та ін., а також лексикографічні зібрання: 18-ть випусків етимологічного словника слов'янських мов /праслов'янський лексичний фонд/ за ред. О.М.Трубачова та кілька томів праслов'янського словника за ред. Ф.Славського, де послідовно досліджується словотвірна структура похідних слів.

Перші спроби коментування явищ українського словотвору знаходимо в працях М.Максимовича, О.Огоновського, О.Потебні, в порівняльних граматиках слов'янських мов В.Вондрака, Ф.Міклошича, в українських граматиках М.Осадці, Є.Тимченка, О.Синявського, Л.А.Булаховського та ін. Історичному висвітленню словотворення різних частин мови, в тому числі й прикметника, присвячені окремі розділи в підручниках з історичної граматики /Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору /1960/; Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови /1957; 2-ге вид.- 1962/; Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української

мови. Ч.1 /1961/, Ч.2 /1970/, у праці Л.Л.Гумецької "Нариси словотворчої системи української актової мови ХІУ-ХУст." /1958/. Історія формування словотвірної системи прикметника впродовж усього періоду становлення української мови дотепер найповніше досліджена в праці Р.Смаль-Стоцького "Нарис словотвору прикметників української мови"/1925/, яка сьогодні є бібліографічною рідкістю, та монографії А.П.Гриценка "Прикметник в українській мові"/1978/.

Прикметниковий словотвір говорів різних діалектних територій, без урахування особливостей якого не може бути всебічного порівняльно-історичного дослідження, розглядається в працях І.Верхратського, Й.О.Дзендзелівського, К.М.Лук'янюка, В.В.Німчука, П.П.Чучки, Г.Ф.Шила та інших.

Однак опис діахронічного словотвору українського прикметника має дещо узагальнений характер. Найвні в цій галузі дослідження здійснені в порівняльно-історичному аспекті й присвячені висвітленню принципів становлення словотвірної системи прикметника в цілому. Проте комплексне опрацювання історичного словотвору передбачає не лише опис виникнення й формування словотвірних елементів, але й вивчення їх семантико-функціональної структури. Закономірно назріла потреба нового осмислення словотвірних явищ як функціонуючих, у їх поступі, в причинно-наслідкових зв'язках. Цей аспект дослідження відсутній у відомих на сьогодні працях з історичного словотвору прикметників української мови.

Кількість прикметникових формантів, детально вивчених в україністиці в плані їх історії, невелика. Це переважно суфікси відносних прикметників /див.: Коцюба Л.Д. Из истории суффиксов относительных прилагательных украинского языка. АҚД. К., 1951/.

Історія афіксального словотворення якісних прикметників не була предметом спеціального монографічного дослідження. Наявні розвідки здебільшого торкаються аналізу окремих морфем і мають констатувачий, ілюстративний характер. Виходячи із цього, предметом дослідження обрано якісні прикметники української мови, утворені суфіксальним способом /первинні або кореневі прикметники, прикметники з мертвими або непродуктивними суфіксами та похідні якісні прикметники/. Як додатковий матеріал до аналізу спорадично залучаються структури, утворені префіксально-суфіксальним способом та способом словоскладання в поєднанні з суфіксацією. Гіпокористичні й демінутивні, а також пейоративні й аугментативні утворення не розглядаються.

Мета роботи - порівняльно-історичне та семантико-функціональне дослідження формування й розвитку суфіксальної словотвірної системи якісних прикметників української мови, починаючи з праслов'янського періоду.

У дисертації особлива увага звертається на розв'язання таких завдань:

1/ простежити особливості творення якісних прикметників у праслов'янську добу, виявити напрямки дальшого розвитку цього класу слів упродовж писемної історії української мови;

2/ дослідити історію формування словотвірних засобів якісних прикметників шляхом детального вивчення долі кожного конкретного форманта;

3/ визначити ступінь продуктивності суфіксів на різних хронологічних зрізах, вияснити співвідношення їх деривативної активності;

4/ з'ясувати основні закономірності семантико-функціональної структури суфіксів якісних прикметників протягом окресленого періоду із екскурсом у праслов'янську добу.

Джерельну основу дисертації складає матеріал, зібраний із пам'яток XI-XXст. різних жанрів і стилів та лінгвістичних і лексикографічних праць учених-мовознавців XVI-XXст. /граматик, лексиконів, розмовників, історичних та етимологічних словників/. Джерелами для аналізу якісних прикметників праслов'янського періоду послужили монографічні дослідження з праслов'янського словотвору, етимологічні словники слов'янських мов, насамперед "Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд" за ред. О.М.Трубачова та "Słownik praełowiański" за ред. Ф.Славського. Матеріали сучасної української мови почерпнуті із словників П.Білецького-Носенка, Є.Желехівського та С.Недільського, "Словаря української мови" за ред. В.Грінченка, а також із II-томного "Словника української мови"/звірено за "Інверсійним словником української мови" за ред. С.П.Бевзенка/ Широко використовуються розвідки з українського діалектного словотвору, діалектологічні словники, атласи, Список опрацьованих джерел налічує понад 100 позицій.

У дисертації в основному використані порівняльно-історичний та зіставний методи дослідження. Для аналізу матеріалу на кожному історичному зрізі застосовуються описовий і статистичний методи. Розкриття закономірностей семантики й функціонування суфіксальних морфем здійснювалось за допомогою лексико-семантичного та порівняльного семантико-функціонального аналізу.

Наукова новизна. У дисертації вперше на широкому фактичному матеріалі цілісно й системно в порівняльно-історичному та семантико-функціональному аспектах досліджується суфіксальна система якісних прикметників української мови від найдавніших часів до сьогодні.

Наукове і практичне значення роботи. Теоретичні висновки й узагальнення, зроблені в процесі дослідження, з одного боку, вказують на специфіку й національну своєрідність української мови в цілому, а з іншого – обґрунтовують визначальні тенденції еволюційного становлення її словотвірної системи зокрема: розкривають закономірності формування структурних та семантико-функціональних особливостей аналізованих формантів, засвідчують постійний розвиток їх словотвірних можливостей.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані при написанні синтетичних праць з історії українського словотвору, у вузівських курсах з історичної граматики української мови та історії української літературної мови, в окремому спецкурсі з історичної дериватології. Фактичним матеріалом дисертації можна скористатися при укладанні історичних та етимологічних словників української мови.

Апробація роботи. Окремі розділи й дисертація в цілому обговорювались на засіданнях Відділу історії української мови Інституту української мови НАН України. Результати та деякі теоретичні положення дослідження були викладені на республіканській науково-практичній конференції "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI-XVIIIст." /м.Слов'янськ, 1993 р./ на міжнародній науковій конференції "Семантика мови і тексту" /м.Івано-Франківськ, 1993 р./ та на республіканських наукових читаннях, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика /м.Тернопіль, 1993 р./.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів і висновків. У додатку подається список умовних скорочень мовознавчих термінів, список умовних скорочень назв джерел, список основної використаної літератури та обернений словник.

На захист виносяться такі положення:

1/ Розвинута система дериваційних суфіксальних засобів якісних прикметників, яка об'єднувала первинні/непохідні/ та вторинні/похідні/ словотвірні морфєми, існувала вже в праслов'янський період.

2/ Початок становлення формантів припадає на період індоєвропейської чи балтослов'янської мовної єдності. Інноваційні суфікси розвиваються здебільшого внаслідок перерозкладу. Окремі форманти виникають шляхом поєднання різних суфіксів або в процесі морфемної міжмовної взаємодії основ іншомовного походження із прикметниковим суфіксом -н-/<-^жьн-.

3/ Основний фонд суфіксальних словотвірних засобів якісних прикметників української мови характеризується певною кількісною сталістю; нечисленні нові морфєми з'являються на ґрунті української мови. Переважна більшість якісних прикметників української мови виникає за словотвірними моделями, перейнятими від попередньої мовної епохи.

4/ Розвиток системи суфіксального словотвору якісних прикметників спостерігається на рівні становлення принципів їх функціонування, в плані неоднорідності їх словотвірної активності та семантичної орієнтації.

ЗМІСТ РОБОТИ

Вступ складається із двох частин.

У першій частині обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються мета і завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне й практичне значення, методи дослідження, характеризується джерельна основа, формулюються положення, які виносяться на захист.

Друга частина вступу присвячена висвітленню деяких принци-

пових питань теорії сучасної дериватології в цілому й історичного словотвору прикметника зокрема:

1. Тут узагальнюються здобутки порівняльно-історичного мовознавства в галузі дослідження процесу становлення прикметника як окремого лексико-граматичного класу слів.

Ґрунтуючись на вірогідних лінгвістичних фактах, більшість учених /Г.Остгофф, К.Вругман, О.Потебня, Г.Ґірт, А.Мейє, В.М.Жирмунський, Л.П.Якубинський та ін./ припускають нерозчленованість давнього імені й відсутність в індоєвропейській мові відмінної від іменника категорії прикметника. На їхню думку, прикметники виникли з іменників унаслідок атрибутивного вживання останніх. Процес диференціації слів, історично ускладнених спільним морфологічним засобом, відокремлення й оформлення граматичної категорії прикметника відбувається на двох рівнях: структурному та семантичному. У процесі становлення основних семантичних характеристик усе в мові, пов'язане із поняттям якості, тягнеться до прикметника; в іменнику якісна семантика сприймається як похідна. Із появою внаслідок перерозкладу інноваційних суфіксів, які в окремих індоєвропейських мовах виступали специфічно прикметниковими, розмежування прикметника й іменника завершується.

2. Концепція ознаки як такої, що існує невіддільно від сутності предмета/явища/ або характеризує предмет через відношення і зв'язки з іншими предметами/явищами/ лежить в основі поділу прикметників на якісні та відносні. Їх первинний взаємозв'язок засвідчують випадки семантичного розвитку слова, виникнення якісних значень у відносних прикметників.

Розмежування якісних і відносних прикметників має давню традицію й ґрунтується на граматичних і семантичних критеріях. За семантичними критеріями на основі типологічних відмін-

ностей позначуваних якісними прикметниками властивостей розмежовують емпіричні та раціональні прикметники. Емпіричні прикметники/ЕП/ указують на ознаки, які сприймаються органами чуття й усвідомлюються мовцем безпосередньо, внаслідок одноступеневої мисленневої операції зіставлення. Раціональні прикметники/РП/ характеризують ознаки, які безпосередньо органами чуття не сприймаються, а виникають на основі аналізу сприйнятих органами чуття ознак, є наслідком умовиводів.¹

Класифікаційний поділ прикметників на якісні та відносні впливає також із морфемної будови ад"єктивних лексем: відносні прикметники характеризуються поєднанням твірної основи і дериваційного суфікса; у системі якісних прикметників виділяються первинні/кореневі/ лексеми, позбавлені словотвірних суфіксів, прикметники із непродуктивними суфіксами та похідні, ускладнені типовими суфіксами якісних прикметників.

3. У теоретичній частині вступу накреслюються шляхи дослідження суфіксальної системи якісних прикметників української мови як функціонуючої, обґрунтовується вибір вивчення історії афіксальної системи через призму лексико-семантичних груп/ЛСГ/, уточнюється методика аналізу словотвірних формантів а/ із погляду їх походження й структури; б/ в аспекті визначення їх словотвірної активності на різних хронологічних зрізах; в/ із урахуванням їх семантико-функціональних характеристик на рівні встановлення в часовій перспективі ієрархії даних формантів при передачі деяких значень. Тут же розглянуто різні, часом протилежні, підходи вітчизняних і зарубіжних учених до розв'язання таких питань, як функція мовної одиниці, об'єм функцій,

¹ Шрам А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных:/на материале современного русского языка./- Л.,1979.- С.21.

критерії встановлення функціонального навантаження; до розрізнення функцій мови взагалі й функцій одиниць окремих рівнів мови /праці В.О.Авроріна, Н.Д.Арутюнової, Т.І.Вендіної, І.Р.Вишванця, В.Дорошевського, Н.О.Слюсарєвої, А.Мартіне та ін./; до розмежування понять "функція" і "значення" афікса, що пов'язано із дискусійною проблемою словотвірного значення/СЗ//праці Ш.Баллі, М.Докуліла, О.А.Земської, Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалика, О.С.Кубрякової, Є.Куриловича, В.В.Лопатіна, І.Г.Милославського, І.С.Улуканова, М.М.Шанського та ін./.

Застосування функціонального підходу пов'язується, як правило, із описом мови у дії, у процесі спілкування. Проте семантико-функціональний і порівняльно-історичний аспекти дослідження не виключають один одного, оскільки функціональність мовної системи необхідно брати до уваги й при дослідженні минулих мовних станів, причому "діахронне дослідження не лише не заперечує поняття системи й функції, але, навпаки, без урахування цих понять воно є неповним".²

У першому розділі "Словотвірна структура непохідних якісних прикметників української мови" розглядаються первинні іменні словотвірні форманти: нульовий суфікс /-Ø-/ та мертві суфікси -т-/ < -^хto-/ , -л-/ < -^хlo-/ , -н-/ < -^хno-/ , -м-/ < -^хmo-/ , -р-/ < -^хro-/ , -в-/ < -^хvo-/ , -д-/ < -^хdo-/ . Аналіз кожного форманта здійснюється в окремому підрозділі. Тут послідовно з'ясовуються походження суфіксів, їх лексико-словотвірні значення, простежується розвиток функцій від найдавніших часів. Досліджуваний лексичний матеріал згруповано за ЛСГ в аспекті поділу якісних прикметників на емпіричні та

²Тезиси Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок.- М., 1967.- С.18.

раціональні за схемою: ЕП - прикметники, які вказують на ознаки, що сприймаються а/ зором, б/ на слух, в/ на смак, г/ нюхом, д/ на дотик та м"язовим напруженням /унаслідок стискання чи розтягування чогось/; РП - прикметники, які вказують на а/ ознаки людини і того, що з нею пов"язано /фізичний стан, вік; інтелектуальні властивості; психічний стан, риси характеру; соціальне становище/, б/ ознаки тварин, в/ модально-прагматичні оцінки предметів/явищ/ із погляду їх відношення до дійсності. Опису кожної лексеми передуює ретроспективно подана її етимологія; приклади наводяться в контексті, в хронологічному порядку, із обов"язковим посиланням на джерело.

Наприклад, до продуктивних у системі індоєвропейського прикметникового словотвору належить формант $^*r\text{-}$, який із часом обмежив сферу функціонування й утратив статус самостійної морфеми /Г.Гірт, А.Мейє, М.Вродовська-Гоновська/. Прикметники, що засвідчують нині мертвий суфікс $^*r\text{-}$, поділяються на раціональні та емпіричні.

Обстежені писемні джерела фіксують значну кількість РП на $-r\text{-}$ / $^*r\text{-}$ /, які позначають а/ ознаки людини і того, що з нею пов"язано, тобто

— фізичний стан, вік: $^*x\text{-urb}(jb)$ "хворий, слабкий" - хорый, хорий, хирий. В українській мові синонімом до хирий є прикметник хворий /продовжує псл. $^*x\text{-urb}(jb)$ / $^*x\text{-uro}$ / $^*x\text{-uro}$ / "хворий"/ЭСЯ VIII 131-132// $^*st\text{-ar}(jb)$ "старий" - стары, старый, старий; споріднене з лит. stóras "товстий";

— інтелектуальні властивості: $^*m\text{-odr}(jb)$ "мудрий" - моудрѣ, мудрый, мудрий; генетично сягає і.-в. $^*men\text{-}$ "мислити"/ Вгückner 326-327; ЕСУМ III 530/;

* / Список умовних скорочень подано в додатку до дисертації.

— психічний стан, риси характеру: -^ж bǫdrb(jb) "бадьорий" - бодрь, бодрый, бодрый; прикметник від ^ж bǫdǫti із суф.-г'б / SP I 46I/; -^ж dobrb(jb) "добрий" - добры, добрый, добрий; продовжує і.-е.^ж dhabhr-похідне утворення від дієслівної основи ^ж dhabh- /ЭССЯ У 45/; -^ж xorbbrb(jb) "хоробрий" - храбры, хоробрый, хоробрий; імовірно, за зразком ^ж dobrb вдруге розширено за доп. суф.-г'б із первинного ^ж xorbbr /ЭССЯ VIII 7I/; -^ж xytbrb(jb) "хитрий" - хытрь, хитрый, хитрий; похідне від ^ж xytati, ^ж xytiti "хватати, поспішати" /ЭССЯ VIII 162/; -^ж jarb(jb) "гнівний", пропонують розглядати як похідне слово з і.-е.^ж iǫu-r- пор. гр. βωρός "пекучий/про вино/", де -г- виступає в ролі детермінатива/Фасм. IV 562/, Γαρβ /XIIст./ . У староукраїнській мові із знач. "гнівний, сердитий" функціонував дериват яростивий /Сл.-Кор. 540/, який не став нормативним. Лексема ярий/ярий /1487 ССУМ II 585; Б.-Н. 414; Гр. IV 54I/ засвідчується також із знач. "весняний, яровий"; -^ж šcedrb(jb) "щедрий" - щедры, щедрый, щедрий; споріднене з гр. βενδύων "розсію" /Фасм. IV 499/; -^ж šc irb(jb) "щирий" - щирій, щирый, щирый; споріднене з д.-ісл. skirr "чистий", с.-в.-н. schir "тс." /Фасм. IV 507/; б/ оцінюють предмет із погляду його відношення до дійсності: -^ж bystrb(jb) /^ж bystrb / "жвавий" - быстри, бистрый, бистрий, діал. бістрий, бострий; виводять із кореня bya- /і.-е.^ж bhūa- // Brückner 54/, пов'язують із д.-інд. bhūati "жвавий" /Mashek ESJČ 78/ та пояснюють як утворення із кореня ^ж byd , поширеного суф.-г'б- /Шанский ЭСРЯ I 2, 245/; -^ж skorb(jb) "скорий" - скоры, скорый, скорый; споріднене з гр. βασίρω "скачу" /Фасм. III 654/.

Активно функціонують протягом усього періоду розвитку української мови успадковані з праслов'янської доби ЕП - виразники властивостей предметів/явищ/, що сприймаються а/ зором/колір/:

-^ж burb(jb) "бурий; сердитий - вторинне значення" - буури, бурий, бурий; споріднене з гр. $\varphi\acute{\upsilon}\rho\omega$ "змішую, сплутую"/SP I 453/; -^ж pbstrb(jb) "пістрявий" - пъстри, пестрий, пістрий; споріднене з гр. $\pi\sigma\mu\acute{\iota}\lambda\sigma$ "пістрий", д.-в.-н. fēh "тс."/Фасм. III 251/; -^ж věrb(jb) "сірий" - сърый, сърый, сирый, сірий; враховувачи форми на \check{s} типу в.-луж. ěery, н.-луж. ěery; припускають псл. ^ж xoiro- /<i>і.е. ^ж akei- //Фасм. III 610/; б/ на дотик: -^ж mokrb(jb) "мокрий" - мокры, мокрый, мокий; генетично сягає і.-е. ^ж māk "мокрий, зволожувати"/ЕСУМ III 499/; -^ж ostrb(jb) "гострий" - остры, острый, гострий, во-стрий/із протетичними г, в/; споріднене з лит. ^ж aštrūs "гострий"/Фасм. III 166/; в/ на смак і зором: -^ж syrb(jb) "сирый" - сырый, сирый, сирий; споріднене з лит. vūgas "солоний", д.-ісл. vúgr "кислий", д.-в.-н. vūr "тс."/Фасм. III 819/.

Хронологічно найдавніші прикметники, які в праслов'янській мові мали кореневий, тематичний тип оснви, та утворення, поширені первинними, спорідненими з відповідними індоєвропейськими афіксами, суфіксальними морфемами, без особливих структурних змін успадковані українською мовою.

У плані продуктивності серед хронологічно найдавніших словотвірних морфем, тепер непродуктивних/мертвих/, у праслов'янський період високою продуктивністю відзначався нульовий суфікс/-Ø-, представлений у стародавньому типі прикметників, корені яких співвідносяться з первісними -ō-/-ā- основами. Словотвірна активність суфіксів -tъ, -lъ, -иъ, -mъ, -rъ, -vъ, -dъ певною мірою залежала від твірних основ, із якими вони взаємодіяли: середню продуктивність при дієслівних основах мали суфікси -tъ, -lъ, -иъ, -mъ, а при іменних - суфікси -rъ, -dъ. Уже в найдавніші часи спостерігається поступове послаблення й повна нівеляція продуктивності аналізованих

формантів.

Другий розділ "Суфіксальна словотвірна структура похідних якісних прикметників української мови" складається із декількох підрозділів, у межах яких подано детальний аналіз вторинних формантів із погляду їх походження, розвитку функцій та становлення продуктивності, починаючи з праслов'янського періоду. У цьому розділі, як і в попередньому, якісні прикметники поділяються на емпіричні та раціональні й аналізуються за ЛСГ.

"Суфікси з прикметом К": "Суфікс -к- / < -^кькь- / -^кькь- /", "Суфікс -ок- / -ек- / < -^кокь- / -^кекь- /", "Суфікс -ик- / < -^кікь- /". Характерною властивістю праслов'янської мови було широке використання суф. -ькь- при творенні віддієслівних прикметників, які виражали відношення до дії, названої твірною основою / ЕП: ^к давкькь(ь); ^к грєзкькь ; РП: ^к цуткькь.

^к маркькь / . Менша частина праслов'янських прикметників на -ькь- генетично сягає похідних із суф. -^кко- від прикметників на -^кї / ЕП: ^к јаркькь, ^к крєркькь ; РП: ^к васкькь / .

В XI-XIII ст. суф. -ькь- / -ькь- засвідчується головним чином у прикметниках, етимологічно пов'язаних з іменами -^кї - основ / ЕП: коротькь, мьлькь, тьнькь; РП: бридькь, дерзькь / . Виразну дієслівну мотивацію засвідчують деривати кользькь, тяжькь; лише детальний етимологічний аналіз дозволяє констатувати віддієслівне походження прикметника горькь. Починаючи з XIV ст. і особливо в XVII та наступних століттях, спостерігається зростання продуктивності суф. -к- при творенні віддієслівних РП / падкь, бігкь, говіркь - указують на ознаки людини; вадкь, міткь "помітний" - оцінюють предмет/явище/у їх зв'язку з дійсністю; баскь - єдиний засвідчений дериват на -к-, який передає суто тваринну ознаку/. ЕП становлять основну групу похідних на -к-. До пізніших утворень цієї групи

належать ті прикметники, які позначають властивості, що сприймаються на слух /громкий, гомінкий, хрипкий/ та на дотик/грузкий, жаркий, кілкий "колючий"/.

Суф.-окб-/-екб- у праслов'янській мові виступав в обмеженій з кількісного погляду групі лексем, генетично пов'язаних з іменами -ō- основ:-^х glōbokъ(jb) "глибокий" - глюбоки, глыбокий, глыбокий; -^х grōstokъ(jb) "печальний", очевидно, дери́ват від основи ^х grōda "грудка, брила" із семантичною трансформацією "жорсткий" → "важкий, тяжкий"/ЭСЯ VII 150/; -^х širokъ(jb)

"широкий" - широки, широкий, широкий; -^х vysokъ(jb) "високий" - высоки, высокий, высокий; -^х žestokъ(jb) "твердий; жорстокий" - жестоки, жестокий, жорстокий; -^х inokъ(jb) /<^х inъ "один"/"одинокий" - иноки, одинакий, одинокий; -^х dalekъ(jb) "далекий" - далекий, далекий. У мові XI-XIIIст. та українській мові коло структур із цим формантом не розширилось. Спостерігається лише розвиток переносних значень на основі первинної параметричної спеціалізації, зв'язку з просторовими відношеннями.

В одному прикметнику великий < велики < ^х velikъ(jb) "великий за обсягом" ви́членовується суф.-ик- /< -^х ikъ-. В етимологічних розвідках псл.^х velikъ(jb) розглядають як форму займенникового походження подібно ^х kolikъ, ^х tolikъ, ^х jelikъ /Г.Ільїнський/ або пояснюють як утворену за аналогією до параметричних прикметників ^х vysokъ(jb), ^х glōbokъ(jb), ^х širokъ(jb)

^х dalekъ(jb) з і.-в.^х vel-//uol- "велика кількість" /Mashek ESJČ 682/.

"Суфікс -н- і його похідні": "Суфікс -н- /< -^х ъnъ-", "Суфікс -овн-/-евн- /< -овън-/-евън-/", "Суфікс -тельн-", "Суфікси -ичн-/-ічн-/, -альн-/-іальн-/, -арн-/-ярн-/" У праслов'янський період суф.-ъnъ- /< -^х ъno // -^х ъno / функціонує як високопродуктивний і при іменних /Пп: ^х bědbrъ(jb).

* čudbnb(jb); ЕП: * brudbnb(jb), * čistotbnb(jb) / і при дієслівних / РП: * dajbnbjb, * dokučbnb(jb); ЕП: * čutbnb(jb) / основах. У деяких випадках похідні на -ьнѣ- однаковою мірою співвідносяться з іменними й дієслівними мотивуючими основами / РП: * bolbnb(jb) - * bolb, * boleti; * divbnb(jb) - * divo, * diviti; ЕП: * grozbnb(jb) - * grozb, * groziti /.

Подальшу "ад"ективацію прикметників засвідчують відприкметникові праслов'янські похідні на -ьнѣ- типу * bridbnb(jb) / РП/ та * blēdbnb(jb) / ЕП/. Процес творення якісних прикметників із суф.-ьн- безпосередньо від прикметникових основ, засвідчений пам'ятками XI-XIII ст., відбувається в декількох напрямках: а/ ад"ективація непохідних прикметників / або прикметників із мертвими суфіксами / бѣдрнѣ / бѣдрнѣ, лѣпнѣ / лѣпнѣннѣ /; б/ приєднання суф.-ьн- до похідних основ / далечнѣ / далечнѣннѣ /; в/ ускладнення суф.-ьн- складно-суфіксальних утворень / благодѣрзнѣ / благодѣрзнѣннѣ /.

Більшість якісних прикметників на -ьн- > -н- — РП, мотивовані іменними та дієслівними основами / алкотьннѣ, животьннѣ, смертннѣ, сонннѣ - указують на фізичну природу людини; мысльннѣ, умьннѣ, бачннѣ "уважний" - характеризують інтелектуальні властивості; жалостьннѣ, срамннѣ, стидннѣ - указують на психічний стан; велебннѣ, маєтннѣ, діал. копительннѣ "багатий, з капіталом" - позначають соціальне становище / тип структур сформувався в українській мові /; гораздннѣ "придатний", потрібннѣ - оцінюють предмет з погляду його відношення до дійсності; красотьннѣ, чепурннѣ - виражають естетичну оцінку/. При творенні ЕП суф.-н- не відзначається помітною продуктивністю. Крім давніх типу гнусьннѣ - гнусний, звучьннѣ - звучний, шумьннѣ - шумний, фіксуються прикметники, які вказують на властивості, що сприймаються а/ зором / морочннѣ "темний"/, б/ на смак / сладостннѣ,

смачний/; в м'язовим напруженням /кричний"міцний"/, г/ няхом /смердний, запашний/, д/ на слух /гамірний, гучний/.

Структур із суф.-овьн- у праслов'янській мові було небагато /^ж borovьnъ, ^ж čarovьnъ, ^ж domovьnъ /. Активно взаємодіючи із старими основами на -^жй та -^жо, суф.-овьн-/евьн- поширюється в XI-XIIIст. насамперед у старослов'янській писемності і творить похідні із первинним значенням широкої відносності /адовьнми, плачевьнми/основи на ^жо, -^жjō/, виновьнми, душевьнми/основи на -^жа, -^жjā//. У пам'ятках XI-XIIIст. похідні типу виновьнми, грѣховьнми, доуховьнми, сравовьнми та ін. у контексті набувають якісно-оцінних значень. Пізніше коло дериватів із суф.-овн-/евн- розширилось /жартовний, фальшивий, коштовний/. У сучасній мові виразно представлені похідні із суф.-ивн-, відсутні в попередні періоди /активний, масивний/.

У небагатьох давньосхіднослов'янських РП виділяється суф.-тельн- /вѣнимательнми, губительнми/. Генетично пов'язані з іменниками на -тель-, у контексті такі прикметники засвідчують тісний зв'язок із дієслівними основами, передають процесуальну ознаку. Пам'ятки XVIIст. фіксують якісні РП із суф.-тельн-, які виразно зберігають дієслівну мотивацію/борительний, спасительний/. У староукраїнській мові ці лексеми мали книжний характер і поступово вийшли з ужитку.

Нечисленну в старій і кількісно виразну в сучасній українській мові групу складають РП, утворені за допомогою інноваційних суфіксів -ичн-/ічн-/анагогичний, ритмічний/, -альн-/іальн-/актуальний, спеціальний/, -арн-/ярн-/елементарний, популярний/.

"С у ф і к с и з п р и к м е т о в В": "Суфікс -ив-/<-^ж ivъ-/", "Суфікс -лив-/<-^ж livъ- /", "Суфікс -ав-/<-^ж avъ-". У праслов'янській мові суф.-ivъ- творив відімен-

ні та віддієслівні ад"ективи, які, з одного боку, характеризували позначувану твірним словом якість у плані її сильного вияву /РП:^ж bьrlivь(jb)/, а з іншого - виражали нейтральну якісну ознаку /РП:^ж krasivь(jb); ЕП:^ж сгvivь /. В XI-XIIIст. продуктивність суф.-ивь зростає. Найдавніші пам"ятки засвідчують взаємодію цього форманта як з іменами різних типів основ/основи на -^жа-: зълобивь, правьдивь; основи на -^жо-: разумивь; основи на -^жї-: лїнивь/, так і з коренями дієслів на -ити, -ати, -ѣти /льстивь, покоривь/, причому більшість дериватів на -ивь можна розглядати і як відіменникові, і як віддієслівні /пор.: гноусивь - гноусити, гноусь/. У мові XI-XIIIст. суф.-ивь виявляє активність головним чином при творенні РП. Крім абстрактних іменників, які переважають, прикметники на -ивь творились від одиничних конкретних іменників-неїстот типу плѣшь"лисина", плѣснь"цвіль" тощо. Проте такі ЕП нечисленні. Якихось нових ЛСГ прикметників із суф.-ив-, відмінних від тих, що існували в попередній період, українська мова не виробила. У пізніших пам"ятках нові деривати фіксуються рідко.

Поряд із основним суф.-ivь- у праслов"янський період функціонував похідний суф.-liv-, який конкретизував семантику віддієслівних та відіменникових ад"ективів у напрямку вираження активної ознаки /РП:^ж bojazlivь(jb); ЕП:^ж kostlivь(jb)/. Подібний паралелізм засвідчують також численні в пам"ятках XIII-XIVст. семантично тотожні лексеми на -ив- та -ьлив- типу гнѣвивь - гнѣвьливь, страшивь - страшьливь і под. У мові давніх східних слов"ян утворень із суф.-лив-/-ьлив-/-ьлив-/ було порівняно небагато, причому вони обмежувались лише РП. В українській мові спостерігається розгалуженість мотивуючих основ, що дає підстави виокремити деякі ЛСГ раціональних прикметників, яких не було в попередню епоху, та ЕП. За нашими підрахунками,

кількість похідних лексем на -лив- у сучасній українській літературній мові становить 273 одиниці.

"Суфікси з прикметов Т": "Суфікс -ит-/овит- /< -^ж itb- /< -^ж ovit- /", "Суфікси -ат-/< -^ж atb- /, -нат-чат-; -оват-/< -^ж ovat-// -еват-/ -уват-/ -юват-/", "Суфікси -аст-/ -яст-/< -^ж astb- /, -наст-, -част-; -ист-/< -^ж istb- /.

У праслов'янській мові за допомогою суф.- itb- творилися переважно відіменні ад'єктиви, які виражали надмірну наявність позначуваного мотивуючим словом /РП: ^жjbmenitb(jb); ЕП: ^жbrbvitt(jb)/. Виразнішу продуктивність засвідчує його модифікований різновид суф.-ovit- /РП: ^жdomovitt, ^жkrasovitt(jb); ЕП: ^жděrovitt(jb) / . У мові XI-XIII ст. аналізовані форманти не виявляли особливої активності. Пам'ятки старої української мови лише періодично фіксують нові утворення /РП: гровитий, сановитий/; в українській мові кількість таких лексем зростає /РП: гоноровитий, тямовитий; ЕП: басовитий, гровитий, соковитий/ . Деякі прикметники типу завоніть "хвилястий", нарочити "указаний", даровить "щедрий", домовити "який має господарство" та ін. виходять з ужитку.

У праслов'янській мові первинною функцією суф.- atb- було творення відіменних якісних прикметників, які вказували на наявність того, що позначає мотивуюча основа /РП: ^жbogatb(jb); ЕП: ^жbardatb(jb) / . Однак у більшості випадків такі похідні набули вторинних семантичних характеристик великої міри вияву ознаки /ЕП: ^жčubatb(jb), ^жxvostatb(jb) / або подібності /ЕП: ^жlorixatb(jb)/. ЕП із похідним від - atb - вторинним суф.- ovatb- функціонували із додатковим відтінком неповного вияву ознаки /^жbělovatb(jb), ^жlipovatb(jb)/. Матеріали XI-XIII ст. фіксують в основному праслов'янські структури аналізованого типу. Староукраїнські пам'ятки відображають по-

жвавлення активності суф.-ат- насамперед при творенні ЕП на позначення особливостей будови предмета чи живої істоти, форми її тіла за якоюсь характерною частиною /брухатий, зубатий, кудлатий/. Українські писемні джерела яскраво засвідчують сталість продуктивності даної словотвірної моделі.

Суф.-оват-/-еват- в українській літературній мові закріпився у фонетичній видозміні -уват-/-пват-/. Відіменникові похідні із суф.-оват-/-еват-/-уват-/-пват-/ характеризуються наявністю додаткової семи інтенсивності, великої міри ознаки /РП: вайловатий"неповороткий", забудькуватий; ЕП: зморшкуватий/ та подібності /РП: вовкуватий; ЕП: вежичковатий"формов подібний до вежі"- перші фіксації сягають XVIIст., однак переважна більшість таких структур з'являється в пам'ятках нової української мови/. Численну групу серед похідних на -оват-/-еват-/-уват-/-пват-/ становлять відприкметникові деривати /ЕП: хрповатий/1627 р./"шорсткий", вологуватий; РП: глуповатий /1627 р./, глухуватий/.

Суф.-астб-, -истб- у праслов'янській мові ускладнювали звичайно відіменникові ЕП із семантикою великої міри наявності /^ж bagnistb(jb) /, подібності /^ж lopatastb(jb) / та неповного вияву ознаки /^ж bělastb(jb) /. В "Матеріалах..." І.І.Срезневського такі утворення /губастий, глинястий, годовастий, голінастий, дуленастий, дуплястий, желобастий, зубастий, кроковастий/ датуються XIV і наступними століттями. У текстах української мови суф.-аст-/-яст-/-наст-/-част-/ засвідчуються в численних давніх і нових, головним чином емпіричних, дериватах. У функції творення віддієслівних РП суф.-аст-/-яст-/-наст-/-част-/ активізувався лише в сучасній українській мові.

Найдавніші фіксації прикметників на -ист- сягають XIII-

ХІУст. Це, головним чином, ЕП /брѣвистѣ, голосистѣ, рѣчистѣ/. Обстежений матеріал староукраїнської та нової української мови засвідчує розширення кола структур на -ист- і формування нових ЛСГ. Зокрема, у сучасній мові досить продуктивний тип ЕП, які позначають особливості будови предмета чи живої істоти. Деякі ад"ективи функціонують із додатковим семантичним відтінком подібності за формою чи властивостями до того, що називає твірною основою /діжистий, діал.жолобістий, лопушістий, торбістий/. В українській мові широко представлені ЕП із суф.-ист-, які позначають властивості людини, характеризують те, що з нею пов"язано /гонористий, речнистий"говірливий", таланистий/. Окрему ЛСГ складають десубстантиви на -ист-, позбавлені будь-якої додаткової семантичної спеціалізації. Вони вказують на внутрішню структуру чогось і функціонують, головним чином, у складі термінологічної лексики /сѣрчистий /1720 р./, азотистий, бромистий, залізистий, титанистий, хромистий, фтористий/.

У системі похідних приметникових суфіксів розвиток їх словотвірної активності відбувався в декількох напрямках:

- а/ перетворення малопродуктивних/суф.-ок-/-ек-/-ик-/ або продуктивних/суф.-ив-/ суфіксів у непродуктивні;
- б/ послідовний невпинний ріст деривативної активності словотвірних формантів із первинною виразною продуктивністю/суф.-н°, -лив-, -ичн-/-ічн-, -альн-/-іальн-, -арн-/-ярн-, -ивн-, -уват°/-уват-/;
- в/ варіативність ступеня продуктивності в різні періоди, яка виявляється на рівні
 - перетворення первинно малопродуктивних суфіксів у продуктивні із зворотним процесом переходу в малопродуктивні/суф.-овн-/-евн-/ , або непродуктивні /суф.-тельн-/;

-- перетворення первинно продуктивних словотвірних формантів у малопродуктивні із поступовим відновленням їх вихідних позицій, часто в напрямку посилення ступеня продуктивності /суф.-к-ав-/-"ав-, -ит-/-овит-, -ат-, -оват-/-еват-, -аст-/-яст-, -ист-/.

Сукупність матеріалів про історію всіх формантів якісних прикметників української мови в ракурсі їх функціонування в межах ЛСГ дає можливість простежити зміни продуктивності кожного форманта при передачі деяких значень, варіювання його функціонального навантаження, семантичної орієнтації при творенні прикметників тієї чи іншої ЛСГ. Цьому присвячений третій розділ дисертації "Семантико-функціональна структура суфіксів якісних прикметників : Дистрибуція суфіксів за лексико-семантичними групами". Матеріал у розділі згруповано за типами якісних прикметників : емпіричними та раціональними, а в межах типів - за лексико-семантичними групами. При цьому особлива увага звертається на семантико-функціональну спеціалізацію суфіксів якісних прикметників, їх поділ на семантично нейтральні, які виконують виключно структурну функцію /транспозиційні суфікси: $^{-x}i\check{v}\check{b}$ -/ $^{-x}li\check{v}\check{b}$ -, $^{-x}av\check{b}$ -, $^{-x}ьn\check{b}$ -/у праслов'янській мові та в XI-XIIIст. цей афікс функціонує також як модифікаційний;/-ьн-/-н-, -овьн-/--евьн-/-овн-/-евн-/, -тельн-, -ичн-/-ічн-, -альн-/-іальн-, -арн-/-ярн-. -ивн-/ та семантично спеціалізовані, які позначають виразу якість, посилений, інтенсивний вияв ознаки /транспозиційні суфікси: $^{-x}ьn\check{b}$ -, $^{-x}i\check{v}\check{b}$ -/ $^{-x}li\check{v}\check{b}$ -, $^{-x}it\check{b}$ -/ $^{-x}ovit\check{b}$ -; -ив-/-лив-, -ав-/-"ав-, -к-, -овит-, -уват-/-юват-, -ист-; модифікаційні суфікси: -лив-, -ист-/, видозмінюють кількісний вияв ознаки в напрямку її зменшення, послаблення /транспозиційні суфікси: $^{-x}ov\check{a}t\check{b}$ -, $^{-x}a\check{t}\check{b}$ -, $^{-x}ast\check{b}$ -; модифікаційні суфікси: $^{-x}av\check{b}$ -, $^{-x}ov\check{a}t\check{b}$ -, $^{-x}ast\check{b}$ -; -ав-, -оват-,

-уват-/-юват-, -аст-/-яст-/ або збільшення, посилення /транспозиційні суфікси: -^жаtь-, -^жovitь-, -^жavь-, -^жistь-;
-ит-/-овит-, -оват-/-еват-/-уват-/-юват-/, -аст-/-яст-, -ист-;
модифікаційні суфікси: -^жovitь-, -^жastь-; -ист-/, указують на подібність до форми або властивості того, що називає мотивуюча основа /транспозиційні суфікси: -^жastь-; -овит-, -оват-/-еват-/-уват-/-юват-/, -аст-/-яст-/.

Поділ словотвірних суфіксів на транспозиційні та модифікаційні здійснюється на основі їх сполучуваності з різними твірними основами: основами іменників та дієслів і, рідше, інших частин мови, з одного боку, основами прикметників - з іншого.

Висновки. I. Комплексне порівняльно-історичне й семантико-функціональне дослідження показало, що якісні прикметники української мови характеризуються розвинутою системою словотвірних засобів, неоднорідних як у плані їх структури, так і в аспекті семантичних орієнтацій у процесі словотворення, наборі функцій, активності при використанні в тих чи інших значеннях тощо.

II. Обстежений матеріал засвідчує певну кількісну стабільність структурної організації суфіксальної системи якісних прикметників української мови, виразну сталість основного фонду її дериваційних словотвірних засобів, успадкованих із праслов'янської мовної єдності й появу нечисленних морфем-інновацій на ґрунті української мови. Переважна більшість нових якісних прикметників української мови виникає за словотвірними моделями, перейнятими від попередньої мовної епохи й закріпленими у свідомості мовців.

III. Еволюційний розвиток системи суфіксального словотвору аналізованих прикметників спостерігається насамперед на рівні

якісних характеристик словотвірних формантів, у плані неоднорідності ступеня їх продуктивності протягом тривалого часу становлення української мови. Помітні відмінності простежуються й у функціональному навантаженні суфіксів, їх функціональному об'ємі, в семантичній орієнтації при творенні прикметників відповідної лексико-семантичної групи, в ступені активності використання формантів у тому чи іншому словотвірному значенні, в їх дистрибуції за лексико-семантичними групами.

IV. Дослідження суфіксів якісних прикметників української мови в аспекті запропонованих критеріїв, тобто з погляду їх походження, структури, деривативної активності й семантико-функціональної специфіки, дає можливість констатувати безперервний розвиток словотвірної структури якісних прикметників української мови не стільки в плані характеру принципів і правил засобів словотвору, скільки в аспекті становлення принципів і правил їх функціонування: спостерігається варіативність словотвірної активності та семантичної орієнтації словотвірних афіксів, їх ієрархія при передачі деяких значень тощо поряд із збереженням успадкованих словотвірних моделей і майже повною відсутністю інвентарних відмінностей.

Урахування структурних і семантико-функціональних особливостей як давніх, споконвічних, так і новоутворених словотвірних формантів у процесі їх використання дозволяє зробити висновок, що словотвірна система якісних прикметників нової української мови в своїх найголовніших рисах сформувалася на середину ХУІІст.

Результати дослідження викладено в таких публікаціях:

1. Функціональний підхід до вивчення історичного словотвору// Актуальні проблеми словотвору української мови. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. - Тернопіль, 1993.
2. Семантико-функціональна структура суфіксів відносних прикметників у мові давньоруської писемності// Мовознавство, 1993, № 4. - С. 35-41.
3. Семантико-словотвірні зв'язки між твірними субстантивними основами та похідними прикметниками із суф.-ьн- // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Семантика мови і тексту". Ч.І. - Івано-Франківськ, 1993. - С. 21-22.
4. Рукописна хроніка середини XVIII ст. /спостереження над структурно-семантичними особливостями якісних прикметників/ // Тези доповідей науково-практичної конференції "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст." - Київ - Слов'янськ, 1993. - С. 123-125.
5. Структура і значення давньоруських прикметників із суф.-ьн'-/-шьн'-/ // Культура слова. Вип.47. - Київ. /у виробництві/.

Б. Глебова

Береговенко Л.Н. Формирование деривационной системы имен прилагательных украинского языка / качественные прилагательные/.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02. - украинский язык, Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1994. Защищается рукопись, в которой в сравнительно-историческом и семантико-функциональном аспектах исследуется история формирования суффиксальной словообразовательной системы качественных прилагательных украинского языка, начиная с праславянского периода. Установлено, что современная словообразовательная система качественных прилагательных украинского языка сложилась к середине XVII века.

Ключові слова:

дериваційна система, формування, якісні прикметники, історична дериватологія, словотвірне значення, функція.

Beregovenko L.N. The formation of the Adjectives' Derivation's system in Ukrainian (qualitative Adjective). Thesis for a Candidate's degree of the philological sciences by speciality 10.02.02. - the Ukrainian language, Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv (Kiev), 1994.

The subject of the typescript which is defended is the history of the formation of qualitative Adjectives' suffixal derivation's system which is investigated in the comparative-historical and semantic-functional aspects, beginning with Proto Slavic. It has been established the modern word-formation's system of the qualitative Adjectives of Ukrainian had been formed by the middle of the 17th century.

Нал. до друку 19.10.94

Папір друк. № 3 Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 132. Формат 60×84^{1/16}.

Умовн. фарбо-відб. 150. Обл.-вид. арк. 10

Тираж 100. Зам. № 4-5093

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

AB 31.202